

ARCHITECTEN EN HUN WERK IN INDONESIË

1860-1960

COR PASSCHIER

Architecten en hun werk in Indonesië 1860-1960

Architecten en hun werk in Indonesië 1860-1960

*Ontwerpen en bouwen van het midden van de negentiende
eeuw tot en met de eerste jaren van de onafhankelijkheid*

COR PASSCHIER

Hilversum
Verloren
2026

Afbeeldingen op het omslag: het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handelmaatschappij (1933),
nu het museum Mandiri in Jakarta, 2022.

ISBN 9789464551693

© 2026 Cor Passchier
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp & opmaak: Rombus, Hilversum

*This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR).
No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and data mining,
without written permission from the publisher.*

Inhoudsopgave

1 Inleiding	7
Algemeen	7
Het eerste deel	10
Het tweede deel	11

DEEL I

2 Nederlands Oost-Indië; bouwen in de negentiende eeuw	15
De overname	15
Gouverneur-generaal Herman Willem Daendels, ambitie en daadkracht	15
Militairen, ingenieurs en particulieren	17
Openbare gebouwen	18
3 Naar een moderne kolonie, de Indische stadsgemeente	29
4 Kranten, vakliteratuur en overige publicaties	33
De dagelijkse krant	33
De krant in het interbellum	34
Indonesië onafhankelijk	38
Vakliteratuur in Nederland	41
De ingenieur in Nederlandsch-Indië	43
De ingenieur in Indonesië	43
Indisch Bouwkundig Tijdschrift	45
Locale Techniek	45
Het Nederlandsch-Indische huis oud en nieuw	47
5 De Nederlandsch-Indische Architectenkring	51
De organisatie van particuliere architecten, kwaliteit, ethiek en positie	51
6 De Technische Hoogeschool in Bandoeng	55
Oprichting en locatie	55

De opleiding	58
Namen noemen	60
7 Het bouwen, eind negentiende, begin twintigste eeuw	65
Op naar de twintigste eeuw	65
Ruimte voor vernieuwing en creativiteit	72
Het Bouwkundig Bureau van de Burgerlijke Openbare Werken	74
Uitbreiding van het Bouwkundig Bureau	81
Het Bouwkundig Bureau opgeheven	85
8 Architecten en hun gebouwen in de koloniale nadagen	87
Indo-Europese architectuur	87
Architecten in Nederlands-Indië	89
Wonen in het interbellum	139
9 Indonesië vrij en onafhankelijk	147
Turbulente jaren	147
Architecten in de jaren vijftig	147
Indonesianisati	148
Enkele architecten en hun gebouwen	149
Noten	163
Literatuur	169
 DEEL II	
10 Catalogus van architecten in Nederlands-Indië/Indonesië	
Werkzaam tussen 1900-1960	175
Vooraf	175
Ontstaansgeschiedenis	175
De catalogus	176
 Samenvatting en conclusies	447
Summary and conclusions	450
Register van personen, instellingen en bedrijven	452
Register van plaatsen en projecten	458
Over de auteur/About the author	463

1 Inleiding

Algemeen

In Zuidoost-Azië kent de Indonesische archipel haar eigen geschiedenis, gekenmerkt door een rijke culturele diversiteit. De westerse dominantie was sinds het einde van de zestiende eeuw sturend en leidend in de ontwikkeling van de kuststeden, vooral op Noord-Java en in mindere mate op Celebes (Sulawesi) en Sumatra. Later, in de negentiende eeuw, werd met de aanleg van spoorlijnen en autowegen het binnenland ontsloten en kwamen steden als Bandung (West-Java) en Malang (Oost-Java) op. Hetzelfde gold voor Medan (Noordoost-Sumatra), het centrum van de handel in tabak, rubber en palmolie.

Door de eeuwen heen werd de ontwikkeling in toenemende mate beïnvloed door de kolonisator. In het midden van de twintigste eeuw, toen de koloniale periode ten einde liep, droegen de steden in het jonge, onafhankelijke Indonesië een duidelijk westerse signatuur. Toch weerspiegelde het stadsbeeld in het voormalige Nederlands-Indië geen zuiver Europees beeld. De maatschappelijk-culturele verhoudingen en de klimatologische omstandigheden verschilden daar te sterk voor. Vrijwel vanzelf ontstond een Indo-Europese architectuur – niet zozeer als stijlconcept, maar als resultaat van specifieke behoeften en omstandigheden. De tropische klimatologische omstandigheden speelden daarbij een grote rol en hadden grote invloed op de bouwopgave, die wezenlijk verschilde van die in Nederland. Er gold een strikte cultureel-etnische segregatie in de demografische opbouw van de koloniale samenleving, versterkt door de grote verschillen in welvaart. Dit had een duidelijke invloed op het stadsbeeld. De verschillende bevolkingsgroepen gingen nauwelijks met elkaar om; de werkverhoudingen waren sterk hiërarchisch en raciaal bepaald, en men woonde en recreëerde gescheiden.

In november 1926 verscheen in de *Sumatra-bode* een artikel met de kop ‘Een permanent toneel in Ned.-Indië’.¹ De journalist, die bekendstond als een koloniale ‘hardliner’, beschreef het leven van de Europese bevolkingsgroep (de koloniale elite) in het interbellum vanuit een beperkt perspectief. Hij zag daarbij nauwelijks verschil tussen het leven in Indië en dat in Europa.

Er zijn niet zoveel verschillen [met Holland] meer. Wij eten uit onze koelkamer boter op Hollands wit, bruin of roggebrood, onze Hollandse gerechten, onze Hollandsche vleeswaren. Wij slapen niet meer onder klamboes, maar in klamboekamers, die zich in niets onderscheiden van een Hollandsche slaapkamer.

[...]

Europese heren en Javaanse bedienden op het terras van café-restaurant Hellendoorn in Soerabaja, 1928 (NA/collectie Spaarnestad/Het Leven, fotograaf onbekend).

Onze kantoren zien eruit als Hollandsche kantoren, de winkels zijn als Hollandsche winkels. De hotels als de hotels in Europa. De spoorwegen, de automobielen, de trams, de schepen, het zijn Hollandsche middelen van vervoer. We spelen golf in de dikke wollen sportkleding, waarin men die sport in Europa beoefent. We voetballen en tennissen en cricketsen. We drinken Hollandsche en Duitse bieren, Engelse whisky soda, Franse en Duitse wijnen, Spaanse sherry, Italiaanse marasquin. We gaan de weekends naar boven, we hebben onze vakanties van drie, vier weken.

[...]

Reuter en andere Persagentschappen brengen ons het nieuws gelijktijdig, dat zij het de Europese bladen brengen. Binnenkort zullen we de uitvoeringen van het Mengelbergconcert beluisteren, op hetzelfde moment waarop men in Holland de klanken van een gamelan te Solo zal horen. O, Indië is eigenlijk Europa geworden.

Een dergelijk ingekleurd beeld is goed bruikbaar om de positie van de Europeaan in 'de Oost' te verduidelijken. Op het eerste gezicht lijkt het een zelfgenoegzame beschrijving van het leven in de kolonie, maar er schuilt meer achter. Het maakt de beslotenheid zichtbaar waarin de kleine Europese gemeenschappen in de immense Indonesische archipel leefden – een samenleving waarin apartheid als iets vanzelfsprekends werd ervaren. Het vermeldt niet dat de overige 95% van de miljoenen tellende bevolking hier geen deel aan had, en dat er, naast economische barrières, grote culturele verschillen bestonden in religie en levensstijl. Een streven

naar integratie of samensmelting met de oorspronkelijke Indonesische bevolking ontbrak volledig.

Tegelijk met de opkomst van de moderne steden werd de koloniale elite een steeds meer besloten groep, die afgezonderd leefde en recreëerde. Meer dan ooit werd de samenleving geïsoleerd en door scheiding gekenmerkt. In de jaren tussen de beide wereldoorlogen, het interbellum, bereikte dit zijn dramatische slotfase: de Indonesische nationalisten beseften dat van Nederland niets te verwachten viel. In deze periode werd de kolonie opgenomen in het wereldhandelsverkeer en werd zij een dominosteen in de geopolitieke verhoudingen – dit alles tegen de achtergrond van een ‘ontwakend Azië’. Meer dan ooit werd de samenleving bepaald door raciale gescheidenheid.

In augustus 1929 stagneerde de Amerikaanse economie, wat het begin van een recessie inluidde. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië werd deze periode bekend als ‘The Great Depression’. Ook Nederlands-Indië bleef niet gespaard. De sterke afname van de vraag naar grondstoffen leidde tot een catastrofale daling van de wereldmarktprijzen. Bouwen is een conjunctuurgevoelige activiteit, en waar mogelijk werden nieuwbouwprojecten stilgelegd. Alleen wanneer het niet anders kon, werden lopende werkzaamheden afgerond. Ook de overheid moest de broekriem aanhalen. Er heerste hoge werkloosheid in alle lagen van de bevolking, en de belastingopbrengsten namen aanzienlijk af.

Na 1935 trok de economie weer aan. De steden hernieuwden hun identiteit, de modernisering van de stadscentra werd doorgezet en het midden- en kleinbedrijf begon weer op te leven. In de tweede helft van de jaren dertig leek de architectuur zich te bevrijden van de invloed van het oude vermoeide Europa en oriënteerden architecten zich steeds internationaler. Het was dansen op een smeulende vulkaan.

Architect ir. Johan Blankenberg schreef in juni 1936 in het tijdschrift *I.B.T. Locale Techniek* het artikel ‘Moderne winkelpuien’. De foto is een van de bijbehorende beelden en illustreert het citaat uit de krant op treffende wijze.

De aanval van de Duitse strijdkrachten op Nederland en de capitulatie op 15 mei 1940 markeerden het laatste stadium van de Nederlandse koloniale aanwezigheid in Indonesië. Na het Japanse bombardement op Pearl Harbour op 7 december 1941 brak de oorlog uit tus-

Winkelpui van Au Bon Marche aan de Rijkswijkstraat in Batavia-centrum (Jl. Juanda, Jakarta Pusat), omstreeks 1936 (foto *I.B.T. Locale Techniek*).

sen de VS en Japan. Al snel werd duidelijk dat ook Nederlands-Indië niet gespaard zou blijven. Op 9 maart 1942 capituleerde Nederlands-Indië voor Japan – een dag die het einde van Nederlands-Indië inluidde.

Tijdens de Japanse bezetting werd er vrijwel niet gebouwd. Wel werden er in de grotere steden op Java enkele initiatieven ondernomen op het gebied van kampungverbetering, vooral daar waar men vreesde voor het uitbreken van ziekten als de pokken. Enkele dagen na de Japanse capitulatie op 17 augustus 1945 proclameerden Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid van Indonesië. Er volgden jaren van strijd en eindelijk, op 27 december 1949, stond Nederland haar soevereiniteit af aan de Verenigde Staten van Indonesië (Republik Indonesia Serikat, afgekort RIS).

In dit boek wordt het werk van architecten en de door hen ontworpen gebouwen behandeld als voortbrengselen van de heersende koloniale omstandigheden, vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan het begin van de jaren zestig in de twintigste eeuw. De architect deed zijn intrede aan het eind van de negentiende eeuw, beleefde zijn glorietijd tijdens het interbellum en onderging vervolgens een afnemende betrokkenheid in het eerste decennium van de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië. Deze ontwikkeling wordt in dit boek beschreven en uitvoerig verbeeld met foto's en tekeningen. Naast het historische materiaal is ervoor gekozen ook het nog bestaande beeld in de huidige tijd weer te geven.

In de snel veranderende moderne samenleving van Indonesië is een zoektocht gaande naar verbinding en balans. Het imago en de dynamiek van de grootschalige moderne stad worden mede bepaald door de inpassing en het hergebruik van het gebouwde (koloniale) erfgoed. In de oudere stadsdelen, zoals de voormalige benedenstad van Batavia (Kota Tua Jakarta), Semarang en Surabaya (Kota Lama), worden ingrijpende stadsherstelwerkzaamheden uitgevoerd. Het boek beoogt bij te dragen aan de uitbreiding van kennis over gebouwen, architectuur en architecten in het voormalige Nederlands-Indië en in de eerste jaren van de jonge Republiek Indonesië, en wil hiermee verder onderzoek en studie stimuleren.

Mijn dank en waardering reserveer ik voor Juliette Roding; haar betrokkenheid was groot en de adviezen waardevol. We hebben op uiterst plezierige wijze samengewerkt aan de totstandkoming van dit boek.

Het eerste deel

Het eerste deel van dit boek is informierend en beschrijvend, en betreft de bouwopgaven in de diverse tijdsgewrichten. Het behandelt de architecten en hun werk in het voormalige Nederlands-Indië en in de korte periode na de Tweede Wereldoorlog, dat wil zeggen het eerste decennium van de Republiek Indonesië. Wie waren zij, wat bouwden ze, en voor wie? Naast het werk van de architecten komen achtergronden, organisatie en werkomstandigheden aan de orde. Er wordt aandacht besteed aan de maatschappelijk-culturele omstandigheden, de rol van de pers en professionele publicaties. Het is daarmee de bedoeling het onderwerp in een bredere context te plaatsen. Ongeveer vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam de opkomst en ontwikkeling van de moderne stad geleidelijk in beeld. In dit eerste deel

wordt aandacht besteed aan enkele belangrijke architecten en hun opdrachtgevers, met als doel een duidelijk beeld te schetsen van het bouwen en ontwerpen in een periode waarin de Nederlandse dominantie in Indonesië haar hoogtepunt bereikte – die vervolgens abrupt werd beëindigd door de Japanse bezetting. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog volgden turbulente tijden, en op 17 augustus 1945 riep de Republiek Indonesië haar onafhankelijkheid uit.

In die tijd waren er nog maar weinig Indonesische architecten. In het eerste decennium van de Indonesische onafhankelijkheid bleef de inbreng van Nederlandse architecten duidelijk aanwezig; enkelen pakten de draad van voor de Tweede Wereldoorlog op en ontwierpen gebouwen, vooral woningen, gebaseerd op de concepten uit de jaren dertig. Andere architecten, zowel Indonesisch als Nederlands, zagen de uitdaging van een nieuw en vrij Indonesië en leverden hun bijdrage door het ontwerpen van moderne gebouwen. Dit kon echter niet voortduren, en tegen het eind van de jaren vijftig liepen de spanningen hoog op. Nederland weigerde haar laatste koloniale gebied in Zuidoost-Azië, Nieuw-Guinea (Papoea), op te geven. Het einde was nabij: bij decreet van 5 december 1957 werden de Nederlandse bedrijven in Indonesië genationaliseerd. Dit gold ook voor de Nederlandse architecten- en ingenieursbureaus, waardoor de Nederlandse architecten en overige werknemers noodgedwongen naar Nederland terugkeerden.

Het tweede deel

Het tweede deel van het boek heeft de vorm van een catalogus, waarin de namen van (ruim 190) architecten worden genoemd, vergezeld van een kort cv en (indien beschikbaar) een foto. Bij elke architect wordt aandacht besteed aan enkele representatieve werken, met daarbij een of meerdere afbeeldingen. Het grootste deel van de bouwproductie in de twintigste eeuw werd ontworpen door architecten en aannemers die werkten en woonden in Nederlands-Indië.

Het leidende criterium om als architect in het overzicht te worden opgenomen is eenvoudig en voorkomt misverstanden: bij alle in het overzicht genoemde architecten kan worden aangetoond dat zij ten minste één project als architect hebben gerealiseerd. Het was zeer tijdrovend, maar dankbaar is gebruikgemaakt van relevante publicaties, literatuur, Indonesische weblogs en andere bronnen, waarbij de databank Delpher van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag niet onvermeld mag blijven. Kritiekloos gegevens overnemen was er niet bij: in de kranten uit die tijd wordt vaak het onderscheid tussen aannemer en architect niet of slordig gemaakt, en in databases en (Nederlandse en Indonesische) afstudeerscripties worden oude fouten eendeloos gekopieerd en herhaald.

Net als in Nederland was de uitoefening van het architectenberoep in Nederlands-Indië onbeschermd. Er waren talloze kleine en grotere bedrijven die zich soms in de meest merkwaardige combinaties aandienden. Ze noemden zich vaak aannemer-architecten, bezaten soms een tegelfabriekje, handelden in bouwmaterialen of hang- en sluitwerk, waren make-laar of bemiddelaar in bouwkredieten, enzovoort. Dit alles kwam voort uit de wens een zo breed mogelijke markt te bedienen. De grote handelsfirma's verstrekten opdrachten aan architectenbureaus die in Indië waren gevestigd. Een aantal grote Nederlandse bouwbedrijven

vestigden hoofdkantoren in Nederlands-Indië, zoals de Bataafsche Aanneming Maatschappij (BAM), de Hollandsche Beton Maatschappij N.v. (HBM) en de N.v. Nederlandse Aannemingsmaatschappij (NEDAM). Zij waren betrokken bij de grotere bouwprojecten. Daarnaast richtten enkele grotere architectenbureaus eigen bouwbedrijven op om ontwerp en uitvoering van het gebouwde product te kunnen garanderen; onder andere het Algemeen Ingenieurs- en Architectenbureau (AIA) en Fermont-Cuypers hadden hun eigen bouwbedrijven. Bovendien verrichtten veel middelgrote en kleinere bouwbedrijven architectenwerkzaamheden, vooral in de woningmarkt, waarin zij een belangrijke rol speelden. In de steden werd grond verworven en werden diverse woningtypen in serie ontworpen en gebouwd, zowel koopwoningen als soms huurwoningen.

Een bijzondere plaats werd ingenomen door de Landsgebouwendienst, voortgekomen uit het Departement van Burgerlijke Openbare Werken (BOW). De dienst vervulde een dubbele rol: zij was een belangrijke opdrachtgever voor bouwbedrijven, maar fungeerde ook als een zelfstandige gemeenschap van architecten en ingenieurs, los van de commerciële bureaus. Daarnaast hadden de spoorwegbedrijven af en toe architecten in dienst om aan hun bouwbehoeften te voldoen. Hetzelfde gold voor enkele grote ondernemingen, vooral wanneer zij actief waren in de buitengewesten.²

COR PASSCHIER

DEEL I

De Raad van Justitie in Batavia, gereedgekomen in 1875, gebouwd naar het ontwerp van de Burgerlijke Openbare Werken (BOW). Nu is het museum *Seni Rupa dan Keramik* er gevestigd (foto C. Passchier, 2014).

2 Nederlands Oost-Indië; bouwen in de negentiende eeuw

De overname

Aan het einde van de achttiende eeuw had het eens zo machtige handelsimperium, de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), aan betekenis verloren. Het verbond tussen de vermoeide en oude VOC met de Nederlandse overheid werkte niet meer en het handelsmonopolie in Azië kon niet meer ondersteund worden met afdoende militair machtsvertoon; het stelde internationaal niets meer voor. Op 24 december 1795 werd het bestuur van de VOC overgenomen door de Nederlandse Staat en vier jaar later, op 31 december 1799, werden de activiteiten officieel beëindigd.

Vanaf 1800, na de overname, werd de Indonesische archipel in de gebieden waar de VOC handelde en gezag uitoefende ‘Nederlands Oost-Indië’ genoemd. De overgang naar de negentiende eeuw was meer dan enkel een kalendermoment: het markeerde het begin van een nieuwe periode in de koloniale geschiedenis van Indonesië. Het was een tijd van ontsluiting en (dwang)exploitatie van de binnenlanden van de Indonesische archipel, van uitholling en verambtelijking van het lokale (inheemse) bestuur, en uiteindelijk, in het laatste kwart van de eeuw, van aansluiting bij de wereldeconomie.

Gouverneur-generaal Herman Willem Daendels, ambitie en daadkracht

In januari 1807, toen Nederland was bezet door Frankrijk, benoemde koning Lodewijk Napoleon generaal Herman Willem Daendels (1762-1818) tot gouverneur-generaal van Oost-Indië. Ook werd hij gepromoveerd tot maarschalk en ontving hij privileges die hem een dictatoriale macht gaven. Tot zijn takenpakket behoorde het reorganiseren van het chaotische en corrupte overheidssysteem, een nalatenschap van de VOC die in 1799 failliet was gegaan. Engeland dreigde de Indische kolonie te bezetten en Daendels kreeg de opdracht Java in staat van verdediging te brengen.

Na een lange reis van elf maanden kwam Daendels in de kolonie aan. Onmiddellijk werd begonnen met de aanleg van de ruim 1000 kilometer lange Groote Postweg aan de noordkust van Java, van Anyer tot Pamarukan. De Engelsen beheersten de zee maar het koloniale leger kon zich zo via de weg verplaatsen. De naam van Daendels is onlosmakelijk verbonden met de aanleg van deze Groote Postweg, die in mei 1808 door hem was aangekondigd en in 1810 werd

Het documenteren van gebouwd erfgoed in Indonesië is voor Nederlanders wellicht een informatieve aanvulling op de koloniale geschiedenis. In Indonesië maakt de gebouwde nalatenschap deel uit van de alledaagse omgeving. In de dynamiek van de grootschalige moderne stad is inpassing en hergebruik van het gebouwde deel erfgoed een vast onderwerp van stedelijke vernieuwing. Voorbeelden zijn het herstel en de aanpak van de oude stadsdelen van Jakarta, Semarang en Surabaya.

Het boek *Architecten en hun werk in Indonesië 1860-1960* behandelt het werk van architecten en hun gebouwen in Indonesië binnen de koloniale context: vanaf het midden van de negentiende eeuw tot aan het begin van de jaren zestig in de twintigste eeuw; van hun opkomst aan het eind van de negentiende eeuw, de glorietijd tijdens het interbellum tot hun afnemende invloed na de onafhankelijkheid. Het boek is rijk geïllustreerd, met zowel historische foto's en tekeningen als hedendaagse beelden van de gebouwde omgeving. Het tweede deel van het boek telt de namen van meer dan 190 architecten, met een kort curriculum vitae en aandacht voor hun werk in tekst en beeld.

Architect-onderzoeker COR PASSCHIER (1945) was gedurende tientallen jaren betrokken bij onderzoeken naar de ontwikkeling van de steden in Indonesië en het herstel en hergebruik van het gebouwde erfgoed. Het boek is opgedragen aan betrokken professionals, studenten en geïnteresseerden, zowel in Indonesië als in Nederland.

9 789464 551693